

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
PÉCSI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

MAGYAR NYELV

A GIMNÁZIUM II. OSZTÁLYA SZÁMÁRA

MÁSODIK RÉSZ

A MONDATOK KÖZVETLEN ÖSSZETEVŐS SZÉRKÉZETE

KÍSÉRLETI MUNKAFÜZET

KÉSZITETTE: A FIATAL NYELVÉSZEK MUNKAKÖZÖSSÉGE

(Kézirat gyanánt)

Budapest, 1980.

ELŐSZÓ

Ez a füzet változatlan utánnomása „A mondatok közvetlen összetevős szerkezete” című stencilezett kísérleti munkafüzetnek, amely 1979-ben készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályán a 6. számú országos távlati tudományos kutatási terv keretében, „Az anyanyelvi nevelés fejlesztése” című téma részeként. (Kódszám: F6/2.1.1.1.) A téma bizottságának elnöke: Temesi Mihály.

A téma középiskolai, elsősorban gimnáziumi tananyagait az Osztály munkatársai, valamint külső munkatársak készítették. Nagymértékben hozzájárultak a tananyagok elkészítéséhez a kísérleti oktatást végző tanárok is.

A középiskolai sorozat munkafüzetekből és hozzájuk csatlakozó segédanyagokból áll. Mivel a korábban készült anyagok egy részét a tanári és tanulói tapasztalatok alapján már átdolgoztuk, főlhívjuk a figyelmet arra, hogy ez a munkafüzet a következő sorozat tagjának tekintendő:

Ember és nyelv (1973., ill. változatlan utánnomásai)

Hangalak és jelentés (1978. évi változat)

A mondat tagolása (1978. évi változat)

A mondatok közvetlen összetevős szerkezete (1979., ill. változatlan utánnomása 1980.)

Mondattan I. (1977.)

Mondattan II. (1978.)

Mondattan III. (1979.)

Hangtan (megjelenés előtt)

A nyelv mozgása (megjelenés előtt)
Beszédműfajok (1976.; új kiadása: 1979.)

„A mondatok közvetlen összetevős szerkezete” a sorozat egy korábbi változatában más címmel szerepelt munkafüzetnek (Morféma-szintű közvetlen összetevős elemzés, 1976.) az átdolgozott változata. Az újraírást és a füzet szerkesztését Komlósy András végezte.

Budapest, 1980. március 12.

Szépe György
az MTA Nyelvtudományi Intézete
Strukturális és Alkalmazott
Nyelvészeti Osztály vezetője

I.

MORFÉMA, ALLOMORF

A.I.

1. Vizsgáljuk meg az alábbi egységeket:

virág - virágot - virágnak - virággal - virá-
gom
fodor - fodrot - fodornak - fodorral - fodrom
ló - lovat - lónak - lóval - lovam

Ugyanaz-e az egyes sorokban szereplő kétmorfos
egységek első morfjának jelentése, mint a sor
elején álló egyetlen morfé?

Azonos-e az egyes sorokban szereplő, azonos
jelentésű morfolk hangalakja?

Töltsd ki az alábbi sorokat:

virág -os - ki.....zik -a
fodor -os -ozódik -a
ló -as -agol -a
kutya --s -lkodik -ja

Teljes biztonsággal el tudtad-e dönteni, hogy
egy adott morfkapcsolatban a sor eleji morf
milyen alakban áll?

A fenti feladat azonos soraiban álló, azonos jelentésű morfok ugyanannak az egységnek különböző megjelenései. Ez az egység a morféma. Egy adott morfról mindig eldönthető, hogy melyik morfémának a megvalósulása.

A morféma absztrakt egység, és két dologgal határozható meg:

1. megjelenéseinek közös jelentése (anélkül, hogy ezt a jelentést pontosabban meg kellene határoznunk)
2. az a szabály, amely megmondja, hogy a különböző környezetekben milyen alakban jelenik meg.

A morfémát csupa nagybetűvel írt betűsorról jelöljük: VIRÁG, FODOR, LÓ, KUTYA. A morféma, mivel absztrakt egység, maga nem ejthető ki. Az egyes környezetekben való megvalósulásait allomorfoknak nevezzük. A környezetekben csak az allomorfook jelenhetnek meg: virág, fodor, fodr, ló, lov, kutya, kutyá.

Ugyanazt az egységet egészen más szempontból nevezük morfoknak, illetve allomorfnak. A morfhhoz a hangsorok feldarabolása során jutunk. Az így kapott egységet akkor nevezük allomorfnak, ha kapcsolatba hozzuk más megjelenő egységekkel (morfokkal), és megállapítjuk a mögötte rejlő morfémát. Az allomorfn tehát - szemben a morffal - viszonyfogalom: mindig valamilyen morfémának az allomorfnjára gondolunk, amikor allomorfnat említünk.

A vizsgált példákban csupán nyelvértékünkre hivatkoztunk, amikor eldöntöttük, hogy különböző morfok ugyanannak a morfémának az allomorfnjai.

2. Helyettesítheted-e a következő mondatokban a fel morfot a föl-lel úgy, hogy a mondatok jelentése ne változzék?

A bíróság felmentette a vádlottat.

A felperes eltekintett a fellebbezéstől.

Feltaláltad a spanyolviaszt.

Helyettesítsd a következő mondatokban a föl-t fel-lel:

A fölkelők megszállták a főteret.

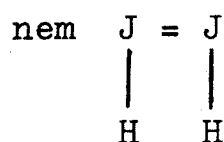
Az emberek fölrakták a szenet a kocsira.

Az ifjú költő fölolvasta legújabb verseit.

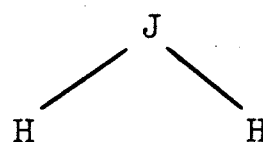
Megváltozott-e a mondatok jelentése?

A metanyelvi mondatokat kivéve találsz-e olyan környezetet, amelyben a fel morfot nem lehet föl-lel, illetve a föl-t fel-lel helyettesíteni?

Ha két vagy több hasonló hangalakú morf összes lehetséges környezete azonos egymással (azaz a morfok disztribúciója azonos), és a morfok cseréje nem okoz jelentésváltozást a mondatban, akkor a morfok azonos jelentésűek, és ugyanazon morféma allomorfjai. Az ilyen esetben, mivel minden környezetben fölcserélhetők egymással, azt mondjuk, hogy ezek az allomorfok ugyanannak a morfémának szabad változatai. Pl.: fel-föl. Az allomorfok hangalakjának és jelentésének viszonyát sohasem a szinonímia, hanem mindig a többalakúság jellemzi:

hanem

A.II. FELADATOK

1. A következő morfémaláncot alakítsd át kiejthető morfsorrá:

A-ÉP-ÜL-ET-TETŐ-JA-N-MEG-LAZA-UL-TT-CSERÉP-K-T-PÉNTEK-N-NEM-CSERE-L-JÁK-KI.

-
-
2. Egyetlen morféma allomorfjai-e a csoda és a csuda morfok?

-
3. Könnyű nyelv-e a magyar? Az alábbi morfémakapcsolatokat alakítsd elhangozható morfkapcsolat

tokká:

LÓ - T ,
HÓ - T ,
SZÓ -T ,
VÉR - T ,
TÉR - T ,
KELLÉK - T ,
DERÉK - T ,
MARÉK - T ,
BAGOLY - T ,
PEHELY - T ,
CSEBER - T ,
TEHER - T ,

4. Szabad változatai-e egymásnak a kutya és az eb morfok?

5. Szabad változatai-e egymásnak a gyerek és a gyer-
mek?

6. Az aláhúzott morfok közül melyek ugyanannak a mor-
fémának az allomorfjai?

Itt csak a bogáncs terem meg.

A tükrös termekben megkezdődött a tánc.

Az utazó szétnézett a gazdagon termő földön.

A terembe utcai cipőben belépni szigorúan tilos.

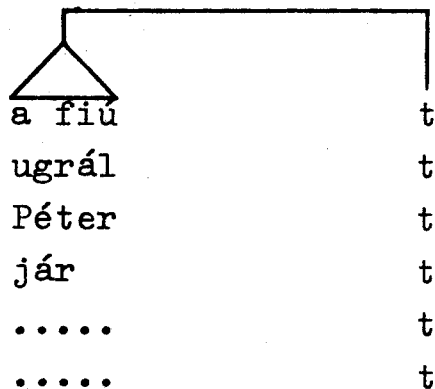
B.I.

A morfémák jelentős részének több, egymástól különböző hangalakú allomorfa van: kenyér - kenyer; lámpa - lámpá; ban - ben; -n - on - en - ön stb. Ugyanakkor előfordul az is, hogy különböző morfémák azonos hangalakú allomorffal rendelkeznek: a múlt idő t-je, a tárgyeset t-je; terem, term (ige) - terem, term (főnév).

Hogyan lehet megállapítani két különböző környezetben elkülönített morfról, hogy ugyanannak a morfémának az allomorfjai-e vagy különböző morfémákhoz tartoznak?

1. Igen egyszerű ágrajzú mondatokból megállapíthatjuk, hogy vannak olyan csomópontok, amelyek alatt egyik összetevőként a t morf áll, másik összetevőként pedig különböző morfsorok.

Írjatok még néhány példát a következő listába:

.....

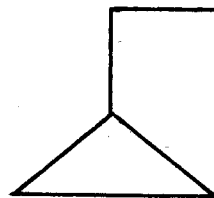
t

.....

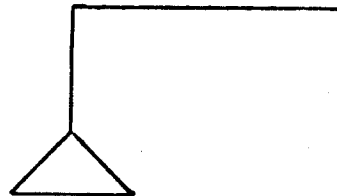
t

A morfok elkülönítésére alkalmazott aránysorok segítségével állapítsd meg, hogy a t mindenhol ugyanannak a morfémának az allomorfja-e?

2. Hasonlítsuk össze két morf, a ról és a ról kapcsolatait:

a gyerekek	ról
Ágnes	ról
a szék	ról
Piri	ról
.....	ról
.....	ról
.....	ról

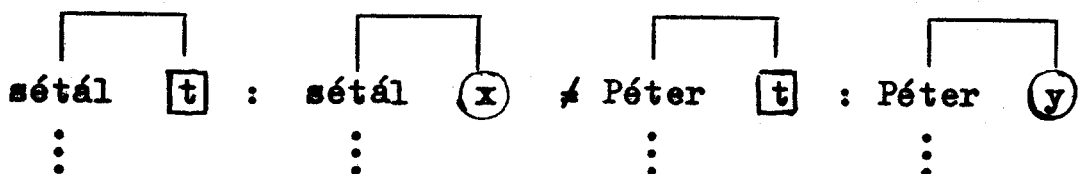
a fiók	ról
Pistá	ról
Ágnes	ról
elefánt	ról
.....	ról
.....	ról
.....	ról

Az üres helyekre írd további odailló példákat.
Mit állapíthatsz meg a ról és a ról morfokról, ha a fenti egységekhez aránysorokat készítesz?

Mit állapíthatsz meg a ról és a ról morfokkal alkotott egységek disztribúciójáról?

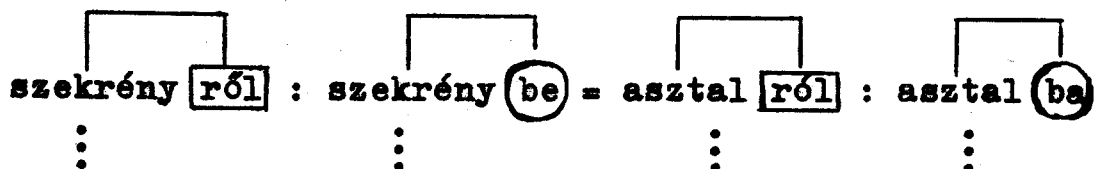
Azonos vagy különböző morfémák allomorfjai-e a ról és a ról?

Annak eldöntéséhez, hogy a különböző környezetekben elkülönített azonos hangalakú morfok csak homonimek-e vagy pedig valóban ugyanazt a morfémát képviselik, az őket közvetlen összetevőként tartalmazó egységeket kell megvizsgálnunk.¹ Ha ezeknek az egységeknek nincs egyforma aránysoruk, akkor a morfok homonimek, azaz két különböző morféma azonos alakú allomorfjai. Például:

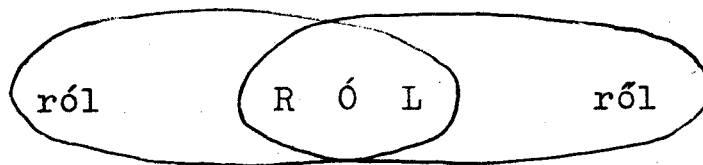
(Az x és az y helyébe nem találhatók olyan morfok, amelyekre az arány fennállna.)

Ha a különböző környezetekben szereplő morfok ugyanannak a morfémának az allomorfjai, akkor az őket közvetlen összetevőként tartalmazó egységekhez mindig találhatók egyforma aránysorok - még akkor is, ha a kérdéses morfok különböző hangalakúak. Például:

¹ Az itt megadott módszer ténylegesen csak a morfok egy részénél alkalmazható, mégpedig a toldalékok esetében. Még pontosabban fogalmazva: azoknál a morfoknál, amelyek (saját szabad változataikat kivéve) egyetlen más morffal sem helyettesíthetők. A többi morf (a tövek) esetében csak bonyolultabb módon lehet eldönteni a kérdést.

Ha egy morféma különböző hangalakú allomorfbjai nem szabad változatok, hanem bizonyos környezetekben az egyikük, más környezetekben a másikuk jelenik meg, akkor azt mondjuk, hogy ezek az allomorfok ugyanannak a morfémának a helyzeti változatai. A helyzeti változatok egymással kiegészítő disztribúcióban állnak, mivel disztribúciójuk összege adja ki annak a morfémának a disztribúcióját, amelynek ők az allomorfbjai:

B.II. FELADATOK

1. Az I/1 feladat alapján vizsgálj meg külön-külön a nak és a nek morfokat, majd az I/2 feladatot követve hasonlítsd őket össze egymással:

a ház	nak	a gyerekek	nek
ugra	nak	Ágnes	nek
fáz	nak	keres	nek
Ágnes	nak	elvégez	nek
.....	nak	nek
.....	nak	nek
.....	nak	nek

Mit állapíthatsz meg a nak és a nek morfokról?

Keress hasonló tulajdonságú morfpárokat!

-
-
-
-
-
2. Vizsgáld meg, hogy az alábbi példák aláhúzott morfjai közül melyek azok, amelyek ugyanannak a morfémának az allomorfjai:

kalapoknak, kezek, futok, felébredek, örömök,
nők, ugrok, kutyák, növök, várak, várok

-
-
-
3. Mondhatjuk-e, hogy a következő példákban aláhúzott szakaszok az előbb megállapított morfémák valamelyikének az allomorfjai? Miért?

ugrotok, futnak, kezünk, ti kerestek

-
4. Mondhatjuk-e, hogy az aláhúzott morfok a II/2. feladatban megállapított morfémáknak az allomorfjai? Miért?

keükhöz, elmentükben, asztaluknál, látukon
(meglepődtem)

Eldönthetjük-e a hangalaki hasonlóság alapján, hogy mely morfok allomorfjai ugyanannak a morfémának?

5. Az alábbi példák alapján dönts el, hogy a NEK morféma milyen környezetekben mely alakban jelenik meg:

háznak, ablakuknak, nyomokuknak, Ágnesunek, Ágnesunak,
híduknak, falukuknak, kezekuknak, örömökuknak, fülunek,
irigyunek, októberunek, októberunek, uhunuknak, Mari-
nak, Évineuknak, fazékuknak,

6. Ugyanannak a morfémának az allomorfbai szerepelnek a megadott csoportokon belül?

a) inog, indít, intelem, inga, indulás, indóház,
integet,

b) tapad, tapaszt, tapasztalatlan, eltapossák,
letapodják

Mi a hátránya a csupán nyelvérzékre támaszkodó morféma-azonosításnak?

7. Vajon felsoroltuk-e a lecke elején a KUTYA morféma összes allomorját? Vizsgáld meg a következő példákat:

kutyám, kutyus, kutyinkó

Hasonlítsd össze a következő sorokkal:

csokoládét, csokoládés, csokii,
iskolaköteles, iskolában, isii,
Imre, Imrét, Imrii, Imrusus, Imii,
fagylalt, fagylaltozik, fagyii

Mihez járulnak a „becéző” morfémák”?

Vajon érdemes-e felvennünk a csok, kuty, is, Im,
Imr, fagy allomorfokat?

Ha igen, miért?

Ha nem, milyen megoldást javasolnál?

8. Mit gondolsz, min alapul a kisgyerek „tévedése”,
ha azt mondja:

Láttam egy lót.

Add ide a tükört.

Fáj a torokom.

9. Egyetlen morféma kétféle allomorfját találsz a kö-
vetkező idegen szavakban. Melyik ez a morféma? Mi
a jelentése? Használd az Idegen Szavak Szótárát.

alternatíva

altruista

alterego

altruizmus

10. Az alábbi kifejezések panape nyelven vannak (Mikronéziában és a keleti Karolin-szigeteken beszélik). A magyar fordításukkal való összehasonlítás alapján állapítsd meg, hogy mit jelentenek az azonos és az eltérő részek a panapében. Miben különbözik ez a nyelv a magyartól? Különösen a b) csoport példáit figyeld meg:

a) áramaso	az az ember
áramasaka	emberek
áramas	ember
b) ikilan	látok
kekilan	látsz
ekilan	lát

11. Igazold, hogy a következő orosz nyelvű mondatban szereplő y morfok különböző morfémák allomorfjai, azaz homonimák: (Füzetben.)

Завтра я проведу сестру к большому дереву y
речки.

12. Azonos vagy különböző morféma allomorfjai-e az alábbi mondatokban aláhúzott morfok?

Чита-й! Ид-и!

Работа-й! На-пиш-и!

Ha különböző morféma allomorfjai, akkor add meg mindkét morféma többi allomorfját is, ha pedig ugyanannak a morfémanak az allomorfjai, akkor dönts el, hogy szabad vagy helyzeti változatok-e.

13. Vegyétek szemügyre a következő példákat!

- a) A Riska borja már vígan szaladgál.
Jeromos bácsi eladta a borjúját a vásáron.
- b) Marcsi fiúja bevonult katonának.
Viktor bácsi fiát Győzőnek hívják.
- c) A mai óra anyaga Németh László Irgalom-ja.
Csak a te irgalmadra számítok.
- d) Klári hajából kiesett a virágja.
A meggyfa teljes virágában áll.

Melyik példában cserélheted föl a kétféle alakot anélkül, hogy a mondat jelentése megváltoznék?

Melyik változatot tartod helyesnek az alábbiak közül:

1. az a)-d) példákban ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk,
2. az a)-c) példákban ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk, de d) más eset.

3. csak az a)-b) példákban van ugyanaz az eset, a c) és d) egymástól és az a)-b)-től is különbözik,
4. mindegyik példa különböző esetre vonatkozik,
5. az előző változatok közül egyik sem, hanem

Állapítsd meg melyik megoldás helyes az 1)-5) közül, és választásodat indokold is meg:

-
-
-
-
14. Milyen morfémák szerepelnek a következő idegen szavakban? Mi a jelentésük? Használd az Idegen Szavak Szótárát és esetleg egy latin-magyar szótárt is!

konferencia	konferál
preferencia	preferál
referencia	referál
interferencia	interferál

15. Hány morféma allomorfjait találsz a következő példákban:

szépség, csúfság, katonaság, népség

16. A SÁG morféma lehetséges környezeteit hasonlítsd össze a II/5. feladatban vizsgált NEK morféma környezetével! Mit állapíthatsz meg az allomorfok disztribúciójáról?

17. Oszd morfokra az alábbi példákat!

Add meg szabály formájában azt, hogy a szópárok második tagjában levő közös morféma milyen környezetben hogyan valósul meg:

lobog - lobban
ropog - roppan
recseg - reccsen

potyog - pottyán

csörög - csörren

18. A II/13. feladat szempontjai szerint vizsgáljátok meg az alábbi példákat:

okos	okost	: okosok	okosat	: okosak
vörös	vöröst	: vörösök	vöröset	: vöröse
szerény	szerényt	: szerények	szerényet	: szerények
havas	havast	: havasok	havasat	: havasak
gonosz	gonoszt	: gonoszok	gonoszat	: gonoszak
kemény	keményt	: kemények	keményet	: kemények
borúlátó	borúlátót	: borúlátók	borúlátót	: borúlátók
kitérő	kitérőt	: kitérők	kitérőt	: kitérőek
fénylő	fénylőt	: fénylők	fénylőt	: fénylőek

a.) Hozzatok föl különböző mondatkörnyezeteket annak eldöntésére, hogy szabadon felcserélhetőek-e ezek az alakok!

b) Határozzátok meg pontosan, hogy mi a különbség
a két oszlopban álló alakok között!

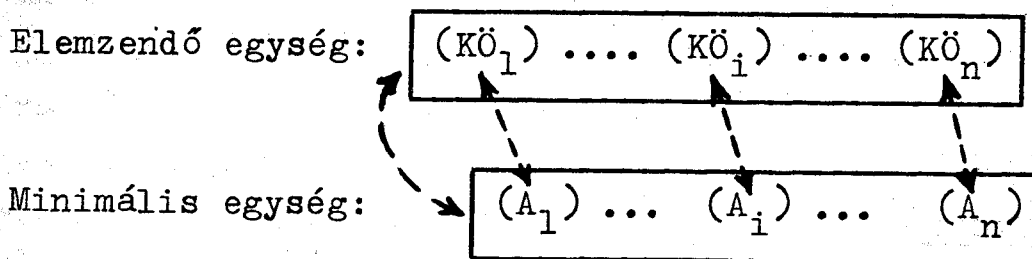
c) Vajon miért fordul elő, hogy a kisgyerekek
ilyet mondanak:

Inkább a fénylőt kérem!

II.

ALLOMORFOK A MONDATSZERKEZETBEN

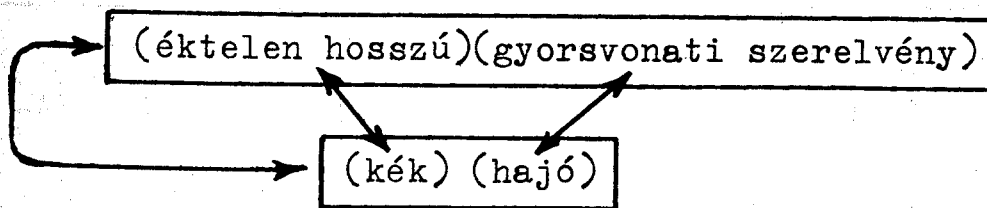
Meghatározásunk szerint bármely egységnek azokat a részeit nevezzük közvetlen összetevőknek, amelyek az elemzendővel egyenértékű minimális egység legnagyobb alkotórészeinek feleltethetők meg, azokkal rendre egyenértékűek. Az egyenértékűséget \leftrightarrow jellel jelölve ezt a követelményt a következőképpen ábrázolhatjuk:

- ahol $A_1, A_2 \dots A_n$ a minimális egység legnagyobb alkotórészei

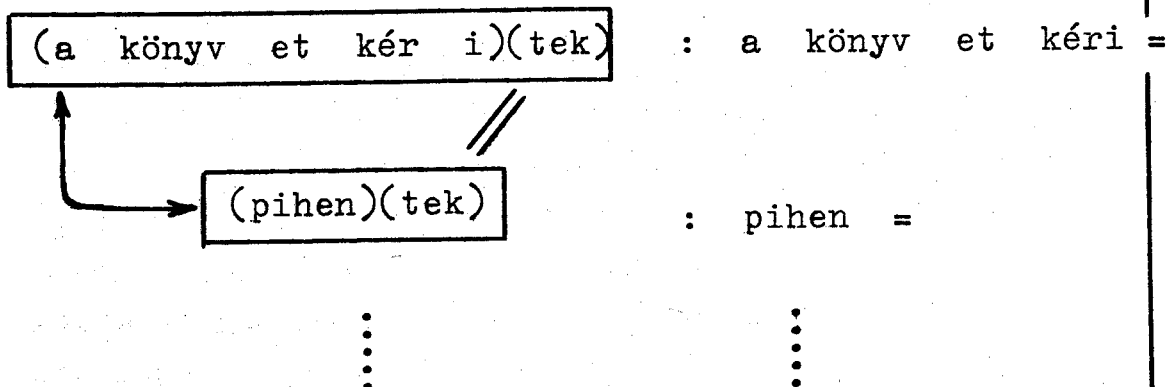
Az ilyen megfeleléseket eddig két esetben tudtuk kimutatni:

a) ha a megfelelő részek rendre kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthették egymást, például:

b) ha a minimális egységnek két közvetlen összetevője volt, ezek közül az egyik egyetlen morfból állt

és ez a morf azonos volt az elemzendő egység valamelyik morfjával (az utóbbi feltétel teljesülését egy közös aránysor létezésével bizonyíthatjuk), például:

Az a) esetben az egymásnak megfelelő részek egyenértékűségét külön-külön igazoljuk. A b) esetben közvetlenül csak egyetlen megfelelést igazolunk: az azonos morfokét. A fennmaradó részek (példánkban: a könyvet kéri és pihen) egyenértékűségét egy következtetés alapján látjuk be: abból, hogy egyenértékű egységekkel (az azonos morfokkal) alkotott kapcsolataik egymással egyenértékűek, az következik, hogy ők is egyenértékűek egymással.

Vannak azonban olyan (elsősorban panelértékű) egységek is, amelyeknél a fenti módszerek nem alkalmazhatók, és a megfelelések csak a morféma és az allomorf fogalmának az ismeretében mutathatók ki.

1. Vizsgáljátok meg alaposabban a b) módszert illusztráló példát a következő gondolatmenet szempontjából:

„A példában azért kellett a b) módszert alkalmazni, mert nem állt fenn a részenkénti kölcsönös és rendszeres helyettesíthetőség: az a könyvet kéri

morfsor a pihen morffal nem helyettesíthető kölcsönösen és rendszeresen. Az aránysor jobboldala szerint azonban kölcsönösen és rendszeresen helyettesítik egymást."

Fel lehet-e oldani valahogy a gondolatmenetben rejlő ellentmondást?

2. Az első oszlopban elemzendő egységeket találtok, a másodikban velük egyenértékű minipaneleket:

A. 1. a könyv et kér i tek - nevet tek
2. a könyv et kér i k - nevet nek

B. 1. a könyv et kér t e m - jár t am
2. a könyv et kér j e d - jár j ál
3. a könyv et kér j e m - jár j ak

- a) Zárójelekkel különítsétek el a minipanelek legnagyobb alkotórészeit!
- b) Hasonló módon különítsétek el az elemzendő egységnek azokat a részeit, amelyek szerintetek egyenértékűek a minipanel egy-egy zárójeles tagjával!
- c) Vitassátok meg, hogy az elemzendő egység zárójeles tagjai közvetlen összetevői-e az egységnek! Milyen érvek szólnak az igenlő, milyenek a tagadó válasz mellett?

d) A B) csoportban a minipanelek egyik közvetlen összetevője maga is minipanel. Ennek közvetlen összetevőit jelöljétek meg különböző aláhúzókkal! Ezután keressétek meg az elemzendő egységben azokat a részeket, amelyek véleményetek szerint egyenértékűek egy-egy aláhúzott összetevővel! Mindegyik részt húzzátok alá ugyanazzal az aláhúzással, amivel minipanelbeli megfelelőjét aláhúztátok! Az eredményt a fentihez hasonló módon vitassátok meg.

Ugyanannak a morfémának a helyzeti változatai egyenértékűek egymással. Ebből az következik, hogy a megfelelősek kimutatására akkor is alkalmazhatjuk a b) módszert, ha az elemzendő és a vele egyenértékű minimális egység nem azonos morfokat, hanem csak ugyan-

azon morféma különböző allomorfiáit tartalmazza. Ezt a szokott módon, aránypárral mutathatjuk ki: Például:

1. $\boxed{(a \text{ könyv et kér } i)(k)}$: a könyv et kér i (tek) =
 ↙ ↘
 $\boxed{(nevet)(nek)}$: nevet (tek) =
 ⋮ ⋮
2. $\boxed{(a \text{ könyv et kér } t e)(d)}$: a könyv et kér t e =
 ↙ ↘
 $\boxed{(jár t)(ál)}$: jár t =
 ⋮ ⋮

A b) módszer aránysorok alkalmazására épül. Az aránysorokban azonban - meghatározás szerint - kizárólag töréspontok közötti (más szóval: szabad) előfordulásokat vehetünk figyelembe. Ezért olyan esetben, amikor maga az elemzendő egység nem töréspontok között szerepel, akkor az aránysort nem őhozzá, hanem az őt tartalmazó szabad egységhez kell felállítanunk. Ilyen helyzet áll elő például a fenti 2. egységnél, ha az imént elkülönített a könyv et kér t e összetevőjét tovább elemezzük. A mondottak szerint ehhez a következő aránysort kell használnunk:

$a \text{ könyv et kér } (t) e [d]$: $a \text{ könyv et kér } (j) e [d] =$

||

$jár (t) [ál]$: $jár (j) [ál] =$

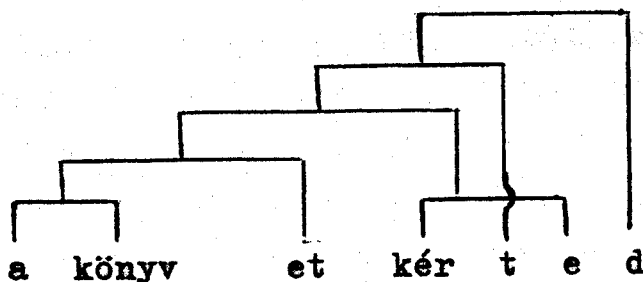
⋮

⋮

Mint a példa is mutatja, ilyen esetben megszakított összetevőt is kaphatunk eredményül:

$[(a \text{ könyv et kér } \dots e)(t)][d]$

Példánk elemzésének további részleteivel nem fogunk foglalkozni, csak a végeredményt adjuk meg. A megszakított összetevő belső szerkezete pontosan megfeleltethető az a könyv et kér i szerkezetének, ezért egységünk teljes ágrajza a következő:

II. FELADATOK

1. Négy morfsor helyettesítési viszonyait adjuk meg az alábbi ábrában.

a) Állapítsátok meg, hogy felhasználhatók-e ezek az összefüggések az egy kertnek a virágai közvetlen

összetevőinek megállapítására!

[egy kert nek a virág a i] → [a virág ok]

[egy kert nek a virág a] → [a virág]

b) Mi következik a fenti megállapításból a
i és ok morfokra nézve?

Érdekes tudni, hogy a göcseji nyelvjárásban a kertjeink kertünkek-nek, az az ökreitek az ökrötökek-nek hangzik. Rajzoljátok föl ezeknek is az ágrajzát!

2. A most tanult módszer segítségével bontsátok közvetlen összetevőire az a hajó i m morfsort. Segítségül megadjuk a figyelembe veendő morfsorokat: a hajó m, ő k, ő.

3. Ujabb elemzési módszerünk összefüggéseit (az arány-sor folytatásától eltekintve) a következőképpen ábrázolhatjuk:

[..... (a)] : [..... (b)] =

[..... (c)] : [..... (d)]

Meghatározásunk értelmében ilyen esetben a és c közvetlen összetevőnek tekinthető. Igaz-e ugyanez a b és d morfokra is?

4. Mit állapíthatunk meg a b) módszer segítségével az alanyi és a tárgyas ragozás személyragjairól?

5. Az új módszer segítségével készítsétek el az alábbi orosz mondat ágrajzát:

Наш а толст ая сосед к а вар ит горьк ую трав у.

III.

MORFÉMÁK KAPCSOLÓDÁSA, KIEJTÉS, HELYESÍRÁS

Az írás a beszéd rögzítésére szolgáló másodlagos jelrendszer: a nyelvi jelek hangalakját jelöli grafikus formában. Az írás tehát mindig másodlagos a beszédhez képest, szabályai mindig intézményesen rögzítettek. A nyelvi elemzésnek ezért minden élő nyelv esetében beszélt szövegekből, hangalakokból kell kiindulnia, nem pedig azok írott formájából.

Az eddigiekben elsősorban olyan eseteket vizsgáltunk, ahol a magyar helyesírás szerint leírt mondatokban egy-egy betűt egy-egy hang jelének lehetett tekinteni. Az alábbiakban többnyire olyan egységeket fogunk elemezni, amelyeknek a magyar helyesírás szerinti rögzítésében nem pontos a hangok és betűk közötti megfelelés. Mivel mi a hangalakot fogjuk elemezni, ezeket a szavakat, mondatokat most nem a helyesírás, hanem a kiejtés szerint fogjuk leírni.

I.1. Vizsgáljuk meg, van-e morfhatár a

tarcsodaetypoharat

mondat harmadik hangja után:

A tarcs után töréspont van, tehát az aránysort a tarcs hangsorhoz kell elkészítenünk:

tar cs : tar t =

kocin cs :

- a) Folytassátok az aránsort es döntsétek el, hogy van-e itt morfhatár!
- b) Vizsgáljuk most meg, hogy milyen további panelek egyenértékűek a tarcs panellel! Soroljátok fel olyan paneleket, amelyek a tarcs-csal kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetők a szabad előfordulásokban, de utolsó hangjuk nem cs:

- c) A gyűjtött panelek közül emeljétek ki azokat, amelyeknek valamely szakasza a tart hangsorral egyenértékű a szabad előfordulásokban - ezeket másoljátok át a táblázat első oszlopába! A második oszlopba írjátok le azt a szakaszukat, amely a tart panellel egyenértékű:

kölcsönösen helyettesíthető kölcsönösen helyettesít-
a tarcs panellel hető a tart panellel

2. Hány morfot tartalmaznak a fenti táblázat első osz-
lopának hangsorai? Sorold fel őket morfokra bontva:

3. Hasonlítsd össze a fenti táblázat párjai közötti
disztribúciós arányt a tarcs-tart aránnyal! Milyen
következtetést vonhatsz le az eredményből?

4. Ennek a döntésnek az alapján írd föl, milyen mor-
fémákból áll a tarcs hangsor:

tarcs =

Két morféma allomorfiainak hangalakja annyira összeolvadhat, hogy határukat az elemzés nem tudja kimutatni. A behelyettesítés módszerével csak az mutatható ki, hogy az adott hangsor mögött két morféma rejlik.

Amikor két egymás melletti morf szélső hangjából egyetlen hang jön létre, azt mondhatjuk, hogy a morfhatár ezen a hangon belül van. Az ilyen összeolvadt alakok morfokra bontásával általában nem törődünk, csak az őket alkotó morfémákat határozzuk meg:

tarcs = TART + J

II. FELADATOK

1. Írd fel képletben, milyen hangok összeolvadása eredményez cc-t, ha például az alábbi szavakat vesszük figyelembe:

hacc

kapkocc

rocc

fucc

acc

fordícc

2. A vár és a lát ige személyragos alakjait aránypárok sorozataként az alábbiakban megkezdett két formában írhatjuk föl:

a) vár : lát = várok : látok

vár : lát = vársz :

vár : lát = várunk :

b) vár : várok = lát : látok

vár : vársz = lát :

vár : várunk = lát :

Egészítsétek ki a fenti aránypársorozatokat a kiejtés szerint írt alakokkal. Ahol ez eltér a helyesírás szerinti írástól, a kiejtett alak mellett zárójelben adjátok meg a helyesen írt alakot is. Hasonló módon készítsétek el valamelyik sorozatot az ül és a hagy igékre:

3. A felsorolt hangsorok közül a helyesírás szerinti formában írjátok be a megfelelő kapcsos zárójelbe azokat, amelyek a mondatba helyettesíthetők:

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Péterék most nem a könyvet.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Nem akarom, hogy mások a könyvet.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

írják, tanujják, jukasszák, taníttják, hánccsák,
olvassák, lássák, ragasztyák, taníccsák,
jukasztják, aggyák, bántják.

4. Az alábbiakban különböző magyar igék tárgyas ragozásának kijelentő és felszólító módú alakjait látod magad előtt. Ezeket az igéket a magyar anyanyelvűek nem egyformán ragozzák. A felszólító mód mindenkinél egyforma, a kijelentő módban viszont egyes emberek az a) sorozatot, mások a b) sorozatot használják.

Felszólító

írjam	meresszem	taníccsam	lássam
írad	meressed	taníccsad	lássad
írja	meressze	taníccsa	lássa
írjuk	meresszük	taníccsuk	lássuk
írjátok	meresszétek	taníccsátok	lássátok
írják	meresszék	taníccsák	lássák

Kijelentő a)

írom	meresztem	tanítom	látom
írod	mereszted	tanítod	látod
írja	mereszti	taníttya	láttya
írjuk	meresztyük	taníttyük	láttyuk
írjátok	meresztitek	taníttjátok	láttyátok
írják	meresztik	taníttják	láttyák

Kijelentő b)

írom	meresztem	tanítom	látom
írod	mereszted	tanítod	látod
írja	mereszti	taníccsa	lássa
írjuk	meresszük	taníccsuk	lássuk
írjátok	meresztitek	taníccsátok	lássátok
írják	meresztik	taníccsák	lássák

Mind a négy igéhez keress még 3-3 olyan igét, amelyik ugyanabba a típusba tartozik. Ezeknek az igéknek a többesszám első személyű kijelentő módú alakját írd a megfelelő oszlop alá.

_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____

2. áss unk áss
 járj _____
 ordíccs _____
 fogj _____
 _____ _____

áss =

6. Az előző feladatban alkalmazott módszerrel elemezd a láss hangsort: (Füzetben.)

láss =

7. A kalapácssal szóban sem két rövid, hanem egyetlen hosszú cs hang van. Az 5. és 6. feladatban alkalmazott módszerrel elemezd a kalapácssal szót: (Füzetben.)

kalapácssal =

8. Írd fel kiejtés szerint, milyen hangsor formájában jelennek meg a következő morfémasorok. Ahol a helyesen írt alak ettől különböző, ott zárójelben

add meg a helyesírás szerinti alakot is:

- PART † JA = _____
AZ † TÓL = _____
DOB † SZÓ = _____
KIS † BABA = _____
DÖNT † J † D = _____
RUT † SÁG = _____
NÉGY † SZER = _____
FEST † J = _____

9. Milyen morfémák kapcsolata eredményezi a következő hangsorokat, és hogyan írjuk őket helyesen?

	Morfémák:	Helyesen írva:
véccség	=	_____
ájjon	=	_____
üjjön	=	_____
jöjjön	=	_____
széccsap	=	_____
akkor	=	_____
halatt	=	_____
öccör	=	_____
üss	=	_____
haggy	=	_____

10. Ezek után próbáld röviden összefoglalni, hogy az olyan gyakran elhibázott esetekben (mint amilyenek a fentiek is) esetleges vagy rendszeres-e a

magyar helyesírás, és, ha az utóbbit választod, akkor milyen módon, alapon valósul meg a rendszer; ha pedig azt mondod, hogy esetleges, akkor mit tükröz?

IV.

ZÉRÓ-ALLOMORF

Ebben a leckében „láthatatlan” -- vagy inkább „testetlen” -- allomorfokkal fogunk találkozni, amelyek nem jelennek meg morfokként és jelenlétükre csak a szokatlan disztribúciós viszonyokból következtethetünk. Gondolatmenetünkben központi szerepet fog játszani az egyenértékűség, ezért mielőtt munkához látánk, ismétlésképpen érdemes újra átgondolni, amit róla tudunk:

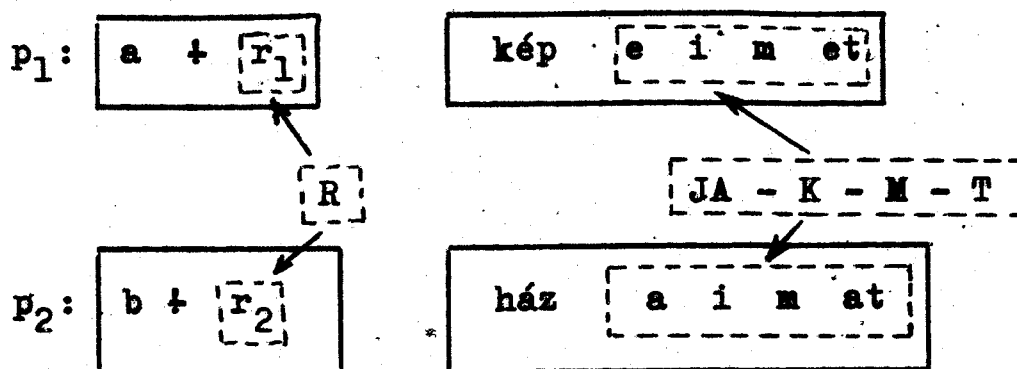
■

Vegyünk két olyan panelt (p_1 -et és p_2 -t), amelyek
1) egyenértékűek egymással (azaz szabad környezetekben $\underline{p_1} \leftrightarrow \underline{p_2}$)

és

2) morfsoruknak van olyan része ($\underline{r_1}$ illetve $\underline{r_2}$), amely egy és ugyanazt a morfémasort (\underline{R}) képviseli -- akár azonos, akár különböző allomorfok formájában.

A fennmaradó morfsorokat \underline{a} -nak illetve \underline{b} -nek nevezve ezt a következőképpen ábrázolhatjuk:

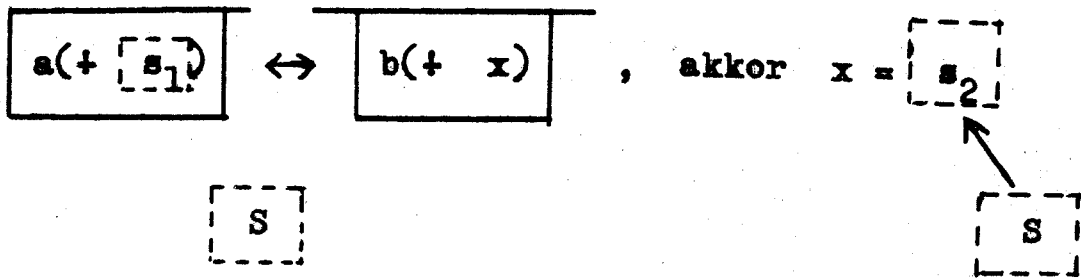
Az ilyen felépítésű panelpárok régi ismerőseink: $\underline{r_1}$ -ről és $\underline{r_2}$ -ről tudjuk, hogy egyenértékűek egymással, mert ugyanazt a morfémasort képviselik. Mivel maguk a panelek is egyenértékűek, eddigi ismereteink szerint az is nyilvánvaló, hogy az a és a b morfsor azonos értékű.

Hozzunk most létre egy új panelt (p_3 -at) úgy, hogy a p_1 -ben szereplő $\underline{r_1}$ morfsort elhagyjuk vagy valamilyen más morfsorral ($\underline{s_1}$ -gyel) cseréljük fel:

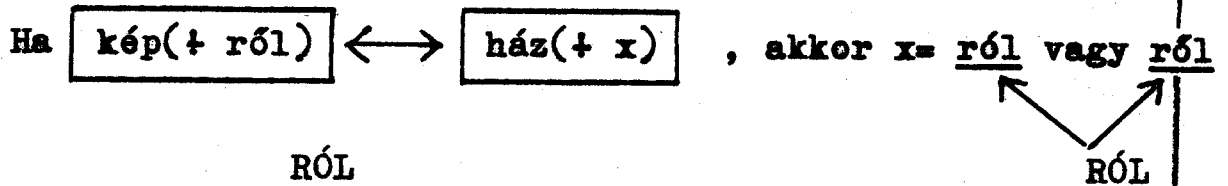
$p_3 = a (+ s_1)$ Például: kép ről vagy kép

Eddigi ismereteink szerint ilyenkor a b morfsort csak úgy egészíthetjük ki p_3 -mal egyenértékű panellé (p_4 -gyé), ha olyan morfsort ($\underline{s_2}$ -t) kapcsolunk hozzá, amely -- azonos vagy eltérő allomorfokkal -- ugyanazt a morfémasort (S-et) képviseli, mint $\underline{s_1}$. (Természetesen, ha $p_3 = \underline{a}$, akkor b-hez sem kell tenni semmit, ilyenkor $\underline{p_4} = \underline{b}$).

Azaz, ha az eddigi feltételek mellett

Például:

Ismertünk azonban olyan eseteket is, amikor a $b(+s_2)$ alakú panel nem egyenértékű $a(+s_1)$ -gyel. Ez olyankor fordul elő, amikor kettejük közül valamelyik homoním.

Például

ha $b = \text{vár}$, akkor $kép(\text{ünk}) \leftrightarrow \text{vár}(\text{unk})$

A homoním morfsor mögött ugyanis két morfémasor rejtőzik (példánkban 1. VÁR_{FŐNÉV} (+ Tsz/lsz) és 2. VÁR_{IGE} (+ Tsz/lsz)), így disztribúciója nyilvánvalóan tágabb mint a párjáé; a helyettesíthetőség ezért csak egyirányú.

Ennek szükségszerűsége könnyen belátható: mivel a várunk panel két morfémasort képvisel és ezek közül csak az egyik (az 1.) egyenértékű a képünk panellel, a másik pedig valamilyen más panellel (pl: nézünk) egyenértékű, a képünk nyilvánvalóan nem helyettesítheti azokban a környezetekben, ahol az utóbbi értékben fordul elő.

A kibillent egyensúlyt azonban a homonímia felismerése után könnyen helyrehozhatjuk: ha a várunk kör-

nyezetei közül elhagyjuk azokat, amelyekben csak a nézünk-kel lehet helyettesíteni, akkor a fennmaradó környezetekben a várunk és a képünk már kölcsönösen helyettesítheti egymást.

Eddigi ismereteinket tehát a következőképpen foglathatjuk össze:

az

$$\boxed{a + r_1} : \boxed{a(+ s_1)} =$$

$$\boxed{b + r_1} : \boxed{b(+ ?)}$$

alakú hiányos aránypárokat (az esetleges

homoním morfémasor környezeteit leszámítva) mindig csak olyan s₂ morféssal lehet kiegészíteni, amely ugyanazt a morfémasort képviseli, mint s₁.

Az alábbiakban olyan esetekkel fogunk foglalkozni, amelyek első látásra mintha rombadöntենék ezt a logikus összefüggésrendszert.

I. FELADATOK

1. a) Disztribúcióik vizsgálatával állapítsátok meg, hogy a megadott panelek közül melyek egyenértékűek egymással. Segítségül megadunk néhány környezetet is.

1) a füzet, a füzetet, a könyvem

A füzet a szertárban maradt.

Te vesztetted el a könyvem.

Vizes lett a könyvem.

Valaki eltépte a füzetet.

Állandóan kölcsönkéred a könyvemet.

2) vasárnap, szombaton, szombat

Ez a leves vasárnapról maradt meg.

Szombaton majd kihordjuk a téglát az építkezéshez.

Vasárnap nagy vihar volt.

Az októberi szombatok unalmasak.

- b) Milyen azonosság fedezhető fel a két panelhármás helyettesítési viszonyaiban és milyen probléma fogalmazható meg ennek alapján az a könyvem és a vasárnap morfsor értékére vonatkozóan?

c) Milyen eltérést vehetünk észre a két csoport helyettesítési viszonyai között és milyen probléma fogalmazható meg ennek alapján?

2. Három panelpárt adunk meg, amelyeknek tagjai egymással egyenértékűek (szabad előfordulásaikban kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik egymást):

I.	II.	a)	b)
1. <u>fut</u>	úsz ik		
2. <u>ringló</u> i	barack ja i		
3. <u>ringló</u> m	ház a m		

Előbb az a) majd a b) feladat elvégzésével állapítsátok meg, hogy az I. alatti panelek aláhúzott részei a II. alatti paneleknek melyik részével egyenértékűek!

a) a közvetlen behelyettesíthetőség alapján: Irjátok az a) oszlopba a II. alatti panelnek azt a szakaszát, amely az I. panel aláhúzott szakaszával helyettesíthető.

b) az aránysorok alapján: Irjátok a b) oszlopba a II. alatti panelnek azt a szakaszát, amely az alábbi aránysor alapján egyenértékűnek tekintendő az aláhúzott morfsorral:

1. fut: fut unk 2. ringló i : ringló ról
 úsz ik : úsz unk barack ja i: barack ról
3. ringló m : ringló ról
 ház a m : ház ról

c) Egyenértékűek-e egymással az a) és a b) oszlopba került morfsorok? A választ bizonyítsátok be!

d) Miben hasonlítanak ezek az esetek az 1. feladatban vizsgáltakhoz?

3. Hasonlítsd össze az alábbi aránypárt az előző feladat aránypárjaival! Milyen hasonlóságot és milyen különbségeket tapasztalsz?

 ül tők : ül ők
a kép et néz i tek : a kép et néz em

Fenti példáink azt mutatják, hogy bizonyos morfémák az őket tartalmazó mondatokban „nem jelennek meg”. Pontosabban: bizonyos környezetekben előfordul, hogy egy-egy morféma jelenlétére semmi sem utal a morfok sorában (noha a jelenlétére a helyettesítésekből egyértelműen következtethetünk). Ilyenkor azt mondjuk, hogy az adott morféma zéró-alakban, zéró-allomorfi formájában jelenik meg.

Zéró-allomorfi jelenlétére utalnak az olyan szokatlan helyettesítési viszonyok, amelyeket fenti példáinkban találtunk. Ezek közös sajátága az, hogy bennük nem (vagy nem csak) egy $p_1 = \underline{a+r_1}$, $p_2 = \underline{a+s_1}$, $p_3 = \underline{b+r_2}$, $p_4 = \underline{b(+s_2)}$ panelnégyes alkot aránypárt, hanem egy olyan panelnégyes (vagy egy olyan is), amely az előbbtől abban különbözik, hogy a négy panel egyike még valamilyen M morféma egy m allomorfiáját is tartalmazza. Panelek helyett az arányban nagyobb panelértékű egységek is szerepelhetnek.

Az ilyen aránypárok tulajdonságait a következő általános formában foglalhatjuk össze:

$$\begin{array}{ccc} p_1 & \boxed{a + r_1} & : p_2 \quad \boxed{a + s_1} = \\ & \updownarrow & \\ p_3 & \boxed{b + r_2} & : p_4 \quad \boxed{b + \underline{m} + s_2} \end{array}$$

-- ahol az $\underline{r_1-r_2}$
illetve $\underline{s_1-s_2}$ párok

közül az egyik hiányozhat

Például

	1.	vagy	2.
hajó(ról)	: hajó i =	ül ök	: ül(tök)
barack(ról):	barack <u>ja</u> i	a kép et néz em :	
		: a kép et néz <u>i</u> (tek)	

A „normális” panelnégyesekhez hasonlóan itt is előfordul, hogy valamelyik panel két különböző morfémasort képvisel (homoním) és az aránypár csak úgy teljesül, ha ezt figyelembe vesszük -- azaz eltekintünk az egyik morfémasor környezetétől.

Például:

	3.	
vasárnap ról	: vasárnap =	
szombat ról	: szombat on	

-- ha eltekintünk azoktól a környezetektől, ahol a vasárnap csak a szombat-tal helyettesíthető

Nyelvérzékünk szerint ilyenkor az M morféma jelentése mindig „benne van” valamelyik másik panelben is. Az 1. példában „érezzük”, hogy a hajó i nem a hajó, hanem a hajó ja többesszáma, a 2. példában pedig azt, hogy az a kép et néz em nem az a kép-et néz-nek, hanem az a kép et néz i-nek az első személyű alakja.

Azt mondhatjuk, hogy a hajói panel egy olyan morfémasornak a hangalakja, amely a HAJÓ és K morfémákon kívül a JA morfémát is tartalmazza, bár ezt a morfé-

nát itt nem „testes” allomorfi (vagyis nem önálló morfi), hanem „testetlen” zéró-allomorfi képviseli.

Ha bármely négy panel alakja és disztribúciója a fenti képletnek felel meg, akkor vagy a p_2 vagy a p_3 panel ugyanannak az \underline{M} morfiémának egy zéró-allomorfiát tartalmazza, amelynek \underline{m} is allomorfija. A zéró-allomorfi p_2 -ben szerepel, ha kimutatható, hogy a \underline{b} és a $\underline{b+m}$ morfserek nem egyenértékűek egymással. Ha nem bizonyítható, hogy \underline{b} és $\underline{b+m}$ értéke különböző, akkor a zéró-allomorfiot a p_3 panel tartalmazza.

A zéró-allomorfi -- ugyanúgy, mint bármely más allomorfi -- lehet kötelező vagy tetszőleges helyzeti változat.

II. FELADATOK

1. Fogalmazzatok meg saját szavaitokkal -- szakkifejezések használatát kerülve --, hogy mikor beszélhetünk zéró-allomorfi jelenlétéről!

2. Többször utaltunk arra, hogy a homonimia „felberíthetja” az aránypárt. Ez a feladat olyan részletkérdés

désekre tér ki, amelyek megértése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a homoním egységek létezése ne bizonytalanítható el minket az elemzésben. Megadunk három kifogástalan aránysort:

1. házban : háznak = 2. szombatra: szombaton =
barlangban : barlang- péntekre : pénteken
 nak

3. lakásról : lakás a i =

házról : ház a i

a) Miért „borul fel” az első aránypár, ha a ház helyett a vár morf szerepel benne? Az „előregyártott” választ azonban most tegyétek félre és csak az alábbi kérdések megválaszolására után feleljenek:

-- Mindkét oldalra ugyanaz a kétjelentésű morf került. Miért csak az egyik oldalon szűnik meg a kölcsönös helyettesíthetőség?

-- Miért nem borította fel már az előző aránypárt az, hogy a nak morf is kétjelentésű?

-- Felborul-e az aránypár akkor is, ha a vár behelyettesítésével egyidőben a barlang morfot a csap morfra cseréljük? Miért?

-- Fogalmazzátok meg a fenti válaszokra támaszkodva, hogy valamely morfsor egy részletének homonimiája mikor idézi elő és mikor nem az egész morfsor homonimiáját!

-- Válaszoljátok meg az eredeti kérdést!

b) A szombat-ot és szombaton-t vasárnap-ra cserélve felborul a 2. aránypár is. Miért? A kész válasz („mert homonim”) érvényességét ismét ellenőrizzétek az alábbi kérdések megválaszolásával!

-- Homoním-e a vasárnap morf abban az értelemben, ahogy a lát vagy az ár? Más szóval: van-e

két különböző VASÁRNAP morféma?

-- Miért tartjuk mégis homonímnak a vasárnap panelt?

-- Adjátok meg a homonimia általános meghatározását, amely az ilyen esetekre is érvényes, majd soroljátok fel, hogy milyen megjelenési formái lehetségesek!

c) Miért nem borul fel a 3. aránysor, ha a lakás-t szobá-ra cseréljük benne?

3. Bebizonyítottuk, hogy a vasárnap, a könyvem stb. panelek zéró-allomorfort tartalmazhatnak. Azt jelenti-e ez, hogy minden előfordulásukban zéró-allomorfort tartalmaznak?

4. Mely morféma(nak) szerepel zéró-allomorfja az alábbi mondatokban? Mely morféma(nak) járul? Melyik kötelező, melyik tetszőleges?

a) Hétfőn egész biztos telefonálok.

b) Váratlan jöttem?

5. Adjátok meg a tárgy T morféma(nak) összes allomorfját (példákkal)!

6. Angol főnevek egyes és többes számú alakjait soroljuk föl, kiejtés szerint írva. A többes számnak milyen allomorfjai szerepelnek a példákban?

	<u>egyesszám</u>	<u>többszám</u>
cipő	sú	súz
fék	bréjk	bréjksz
sündisznó	hedzshog	hedzshogz
birka	síp	síp
ökör	oksz	okszen
hal	fis	fis
gyufa	mecs	mecsiz
sisak	helmit	helmetz
bokor	bus	busiz

Az angolul tanulók számára külön kérdés: van olyan alak is, hogy fisiz - ez miben különbözik a többes-számú fis-től? Mondhatjuk-e, hogy szabad változatai egymásnak?

Az angolul tanulók adják meg a többesszám allomorfjainak a disztribúcióját is!

7. Keress olyan példákat, amelyekben az IK morféma zéró-allomorfja tetszőleges helyzeti változat!
-

8. Megadunk határozott névelős francia főneveket:

Hímneműek:

le stylo = a toll
le garçon = a fiú
l'éléphant = az elefánt
l'arbre = a fa

Nőneműek:

la table = az asztal
la ville = a város
l'île = a sziget
l'étoile = a csillag

Vizsgáljátok meg a határozott névelőket! Hány morféma hány allomorfiát állapíthatjuk meg bennük? Próbáljátok meg különböző megoldásokat találni!

9. Döntsd el, hogy a Ne várj csodákat! mondat tartalmaz-e zéró-allomorfot!

10. Az orosz nyelvben a СОЛДАТ, ГУСАР, ПАРТИЗАН, ГРУЗИН, ЦЫГАН szavak mindegyike behelyettesíthető mindkét alábbi környezetbe:

1. Тот высокий прекрасно поёт.

2. Сегодня много приехало в деревню.

Ugyanazt a morfémaszerkezetet tulajdoníthatjuk-e a felsorolt szavaknak mind a két környezetben? A választ indokoljátok meg a behelyettesítési lehetőségek alapján!

11. Szerepel-e valahol a T morfémának zéró-allomorfja az alábbi mondatokban?

Magamról nem is beszélek.

Megnézem magam a tükörben.

Engem várnak a kapuban.

Én írtam ezt a verset.

12. Mit állapíthatunk meg az aláhúzott francia szavak morfémaszerkezetéről?

- La bergere est sincere. = A pásztorlány őszinte.
Elle l'aime sincèrement. = (Ő) őszintén szereti (őt).
C'est un faux bijou. = Ez egy hamis ékszer.
Elle chante faux. = (Ő) hamisan énekel.
Le train est rapide. = A vonat gyors.
Elle marche rapidement. = (Ő) gyorsan megy.
-
-

13. Találsz-e zéró-allomorfot az alábbi angol mondatokban?

- Peter is a quick runner. = Péter gyors futó.
Peter runs quickly. = Péter gyorsan fut.
Peter is a fast runner. = Péter gyors futó.
Peter runs fast. = Péter gyorsan fut.
Sawing is a hard work. = A fűrészelés kemény munka.
He works hard. = (Ő) keményen dolgozik.
Sawing is a peaceful work. = A fűrészelés békés munka.
He works peacefully. = (Ő) békésen dolgozik.
-
-

14. Milyen magyarázatot tudunk adni a fagy előfordulásaira a következő mondatokban?

A víz 0°C-on fagy.

Már két hete tart a fagy.

15. Az alábbi környezetbe a felsorolt panelértékű egységek mindegyike behelyettesíthető:

..... elmentünk felderíteni a barlangot.

szombaton

vasárnap

egy tavaszi vasárnap

húsvétkor

reggel

egy reggel

hajnalban

este

az egyik este

piirkadatkor

délelőtt

az első délelőtt

tegnap

éjszaka

egy nyári éjszaka

ma

az első nap

minden nap
napkeltekor

- a) Melyek tartalmazznak közülük zéró-allomorfort ebben a környezetben? Tegyetek eléjük csillagot!
- b) A tetszőleges zéró-allomorfort tartalmazók és a zéró-allomorfort nem tartalmazók mellé írd oda a morfémaikat!
- c) Ki tudjuk-e mutatni, hogy a kötelező zéró-allomorfort tartalmazók esetében melyik morféma áll zéró alakban? Miért?

-
-
-
- d) Fölcserélhető-e a kor, a ban, az on morfék a húsvét, a szombat, a hajnal mellett?

-
- e) Mondhatjuk-e, hogy a kor, a ban, az on ugyanannak a morfémanak az allomorfbjai?

Próbáljatok valamilyen megoldást találni erre a problémára!

16. A következő mondatokban hol állapíthattok meg zéró-allomorfit? Melyik kötelező, melyik tetszőleges?

- a) Péteréknél nagyon kedélyesek a vasárnap esték.
- b) Péterék vasárnap este utaztak el.
- c) Péterék vasárnap este utaztak el, nem hajnalban.

17. Mit jelent a Szeptember végén-ben a tetemin szó?
„Oh mondd: ha előbb halok el, teteminre könnyezve borítasz-e szemfödület?”

A MAGYAR IGÉK MORFOLÓGIÁJÁNAK NÉHÁNY
PROBLÉMÁJA

I.

A magyar nyelv morfológiájának egyik legbonyolultabb részlete az igék különböző alakjainak rendszere. Az igealakokban gyakori a morfok összeolvadása, a zéró-allomorf, és nem egy morfémának egymástól erősen eltérő hangalakúak az allomorfjai. Ezt a bonyolult rendszert az eddig megismert elemző eljárásokkal csak megközelítően és csak igen hosszadalmas munkával lehetne feltárni. Valójában még a nyelvtudomány sem boldogult minden részletkérdésével.

Az alábbi táblázat a vár, kér, túr igék különböző alakjainak egyik lehetséges tagolását adja meg az allomorfok és az összeolvadt alakok felsorolásával.

További elemzéseinkben erre a táblázatra fogunk támaszkodni, ezért érdemes alaposan áttanulmányoznotok és később, egy-egy feladat megoldásakor, fellapoznotok. Megtanulni azonban nem kell, hiszen ez csak az egyik lehetséges megoldás, és eddig tanult módszereink ennek a felállításához nem elegendők.

		ALANYI RAGOZÁS		TÁRGYAS RAGOZÁS		
		IDŐ/ MÓD	SZÁM ÉS SZEMÉLY	IDŐ/ MÓD	HATÁROZOTT TÁRGY	SZÁM ÉS SZEMÉLY
ÉN	JELEN	---	ok/ek/ők	---	∅	om/em/öm
	MULT	t	am/em	t	a/e	m
	FELSZ.	j	ak/ek	j		
	FELT.	nék		ná/né		
TE	JELEN	---	sz	---	∅	od/ed/öd
	MULT	t	ál/él	t	a/e	d
	FELSZ.	j		j		
	FELT.	nál/nél		ná/né		
Ő	JELEN	---	∅	---	ja/i	∅
	MULT	t		t	a/e	
	FELSZ.	j	on/en/ön	j		
	FELT.	na/ne	∅	ná/né		
MI	JELEN	---	unk/ünk	---	juk/jük	
	MULT	t		t	∅	uk/ük
	FELSZ.	j	j	∅		
	FELT.	nánk/nénk		nánk/nénk (nók/nők)		
TI	JELEN	---	tok/tek/tök	---	játok	
	MULT	t		t	i	tek
	FELSZ.	j	atok/etek	j	átok/étek	
	FELT.	nátok/nétek		nátok/nétek		
ŐK	JELEN	---	nak/nek	---	ják	
	MULT	t		t	i	k
	FELSZ.	j	anak/enek	j	ák/ék	
	FELT.	nának/nének		nák/nék		

II. FELADATOK

1. Két igealakban is lehetséges olyan tetszőleges zéró-allomorf, amelyet a táblázatban nem tüntettünk föl. Melyek ezek, és milyen morfémák allomorfjai vannak itt zéró-alakban?
-
-

2. A táblázat és az alábbi igék megfelelő alakjainak figyelembe vételével sorold föl a következő morfémák összes allomorfjait:

MULT IDŐ: _____

EGYESSZÁM MÁSODIK SZEMÉLY

(csak az alanyi ragozás allomorfjait):

FELTÉTELES MÓD: _____

kap, olvas, teljesít, tart, néz, kötöz

3. Mondhatjuk-e a Morfémák kapcsolódása... c. lecke alapján azt, hogy a határozott tárgyra utaló morféma allomorfja a lát esetében lehet tya, a fon esetében nya, a talál esetében ja? Külön-külön dönts mindegyik felől! Az itt kapott eredmény és a táblázat alapján sorold föl a morféma valamennyi allomorfját!
-
-
-
-

4. Milyen nyelvhelyességi hiba szokott előfordulni a táblázat -tel jelölt pontjával kapcsolatban? Ma-

gyarázzátok meg, mi lehet a tévesztés oka!

5. Vizsgáljátok meg a táblázatban szereplő összeolvasott alakokat (tehát azokat, amelyek a táblázat két vagy három oszlopán is átnyúlnak). A „tisztá” morfokat megkeresve állapítsátok meg, hogy milyen morfológiai összeolvadását tételezhetjük fel az egyes esetekben! Az így kikövetkeztetett morfsorok mindegyikét zárójelbe téve írjátok be a táblázatba a megfelelő összeolvasott alak mellé!

6. Soroljátok föl az álmodik ige összes alakját a lehető „legsabályosabb” ikes ragozás szerint! Mely pontokon tér el vár ige alakjaitól? Beszéljétek meg, hogy az ikes ragozás milyen jellegzetességei milyen beszédstílusokhoz tartoznak - melyik kötelező a művelt köznyelvben, melyik csak a legválasztékosabb irodalmi nyelvben!

7. A tatár nyelv a török nyelvcsaládhoz tartozik; a Szovjetunió Tatár Autonóm Köztársaságában beszélnek. Mikor jelenik meg a nü, és mit jelent?

- Bala kitap ukúj. = A gyerek olvas egy könyvet.
Bala kitapnü ukúj. = A gyerek a könyvet olvassa.
Kitap ösztelde jata. = A könyv az asztalon fekszik.
Bala bu kitapnü ukúj. = A gyerek ezt a könyvet olvas-
sa.
-
-
-

8. Az a) vagy a b) morfológiai kapcsolat szerepel a következő mondatokban?

- a) el + vesz + t + ett + em
b) el + vesz + t + ett + e + m

1. Elvesztettem anyám esernyőjét.
 2. Az idén már két pár kesztyűt elvesztettem.
 3. Elvesztettem a fogadást.
 4. Elvesztettem ugyan valamennyi pénzt a lóversenyen, de még többet nyertem.
 5. Elvesztettem valamennyi könyvet, amit magammal vittem.
-
-
-
-

Mit jelent a valamennyi a 4. és 5. mondatban?

VI.

A MONDAT MORFÉMÁK SZERINTI KÖZVETLEN
ÖSSZETEVŐS SZERKEZETE

A.I.

1. Készítsétek el az ír j unk vala mi t mondat morfolk szerinti ágrajzát!

Próbáljátok meg elkészíteni a Fessünk valamit! mondat morfolk szerinti ágrajzát! Lehetséges-e? Miért?

A Morfémák kapcsolódása című fejezetben láthattuk, hogy ha az egymás melletti morfémák allomorfjai összeolvadnak (pl. TART + J = tarcs), akkor nem tudjuk megállapítani a morfhatárokat. Ilyenkor a mondatot nem tudjuk morfokra bontani, így morfszintű ágrajzot sem sikerül készítenünk. A mondat szerkezetét a morfolk szintjén „eltakarja” az összeolvadás. Ezt az

„eltakart” szerkezetet csak úgy fedezhetjük föl, ha megkeressük az összeolvadt alak mögött rejlő morfémákat (pl. TART + J), és az ágrajzot a morfémák szintjén készítjük el. Ehhez azoknak a mondatoknak a morf-szintű ágrajzát vesszük mintául, amelyekben összeolvadás nem történt. Ugyanezt az eljárást követjük akkor is, amikor a mondat zéró-allomorfort tartalmaz.

A morfémák szintjén így olyan esetekben is ábrázolhatjuk a mondatok szerkezetét, amikor a morfok szintjén ez nem lehetséges. A továbbiakban éppen ezért minden mondat szerkezetét a morfémák szintjén fogjuk ábrázolni.

II. FELADATOK

1. Készítsétek el az I.1. feladatban szereplő két mondat morfémák szerinti ágrajzát!
2. Készítsétek el a Zéróallomorfi c. lecke II.3. feladatában szereplő két mondat morfémák szerinti ágrajzát! (Füzetben)
3. Készítsétek el az alábbi mondat ágrajzát a morfok és a morfémák szintjén! Miben különböznek az ágrajzok?

A hirtelen becsapódó ajtó sok alvót fölzavar.

4. Készítsetek morféma-ágrajzot ehhez a mondathoz (füzetben):

Mi is szívesen elolvasnánk egy verset.

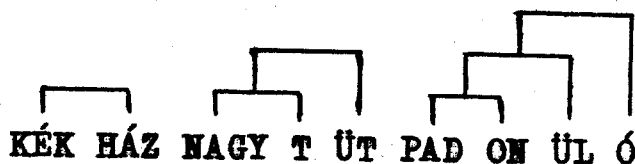
B.I.

Az egyszerűbb és általánosabb fogalmazás kedvéért bevezetünk egy új fogalmat: a forma fogalmát.

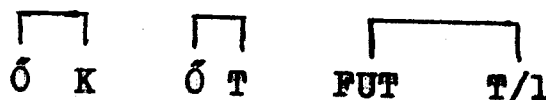
Formának nevezünk minden olyan egységet, amely legalább egy mondatban csomópont alatt, azaz összetevőként szerepel. Eddigi ismereteink szerint a következő egységek minősülnek formának:

a morfémák: SZÉK ÜT RÉSZEG BAN JA

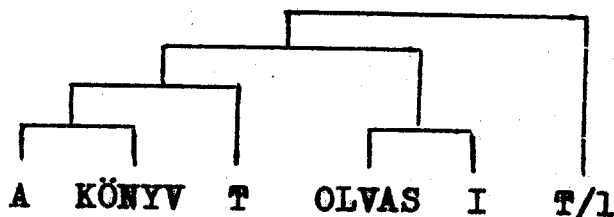
- a velük egyenértékű egységek:

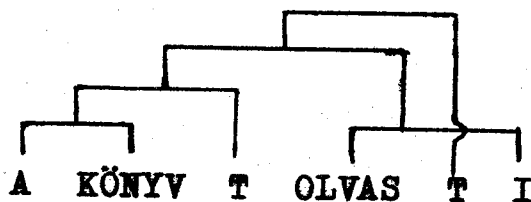
- a mini-panelek:

- a velük egyenértékű egységek:

- a mondatok

B.II.

1. Lehetséges-e az, hogy egy morfémasor csak egyetlen egy mondatban fordulhasson elő összetevőként?

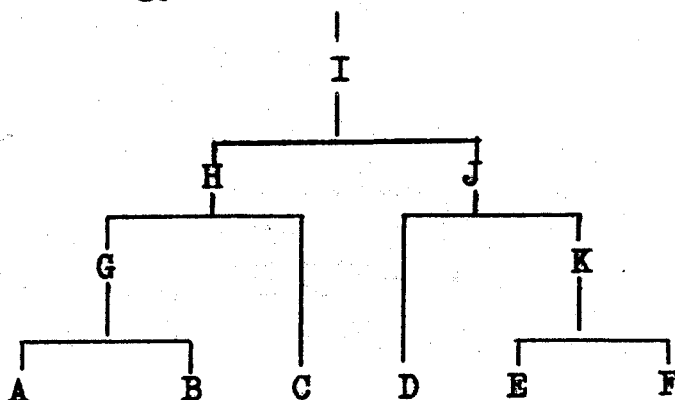
2. Irjátok ki az alábbi ágrajzból az összes formát!
(Füzetben)

A ZÖLD LÓ MINDEN NAP ON SÉTA L E/3 A KÉK SZEM Ū

MALAC VAL

Azért, hogy az ágrajzokban szereplő formák egymáshoz viszonyított helyzetéről könnyebben, kevesebb körülírással beszélhessünk, az egyes csomópontok egymáshoz viszonyított helyzeteket rokonságnevekkel fogjuk ellátni.

Például egy forma anyjának nevezzük azt a formát, amelynek ő az egyik közvetlen összetevője.

Ebben az ágrajzban egymásnak testvére A és B

G és C

G az anyja A-nak és B-nek

H a nagyanyja A-nak és B-nek

C a nagynénije A-nak és B-nek

3. A fenti ágrajzban milyen viszonyban van egymással

H és J _____

D és K _____

E és K _____

J és C _____

4. A B.II.2. feladat ágrajzának formáit lássátok el rokonsági elnevezésekkel!

(Csak azokat a viszonyokat kell felsorolnotok, amelyek a testvér, anya, nagynéni nevekkel leírhatók.)

TOLDALÉK - KÉPZŐ, RAG, JEL

Az általános iskolában tanultatok a toldalékokról és fajtáikról: a képzőről, ragról és a jelről. Ezek a fogalmak disztribúciós módszerekkel is meghatározhatók. A disztribúciós meghatározás az esetek túlnyomó részében ugyanazokat az elemeket fogja egytűvé sorolni, amelyeket korábban egy névvel illettünk. Az eltérések jórészt a szónak mint elemzési szintnek a ki-
különböztetéséből származnak.

A meghatározásokban csak a nyelvtani helyességet vesszük figyelembe, a tartalmi realitástól eltekintünk.

1. Egy morfémát akkor nevezünk toldaléknak, ha az őt közvetlen összetevőként tartalmazó összes forma olyan közös aránsorba illeszthető, amelyben a két oszlop közötti disztribúciós eltérést a kérdéses morféma kicserélése okozza.

Azaz, ha

$\overline{X M} : \overline{X N} =$

$Y M : Y N =$

$Z M : Z N =$

$\vdots \quad \vdots \quad , \text{ akkor } M = \text{ toldalék, pl.:}$

$\overline{\text{SZALAD T}} : \overline{\text{SZALAD E.sz./3.sz.}} =$

$\text{OLVAS T} : \text{OLVAS E.sz./3.sz.} =$

$\text{A KÖNYV T KÉR.. I T} : \text{A KÖNYV T KÉR I E.sz./3.sz.} =$

\vdots

\vdots

Azokat a formákat, amelyekhez toldalék kapcsolódhat, toldalékolható formáknak nevezzük. Minden más forma toldalékolhatatlan.

2. Egy toldalékot akkor nevezünk képzőnek, ha egyetlen morfémaival helyettesíthetők mindazok a formák, amelyeknek ő az egyik közvetlen összetevője.

Ha $\begin{array}{c} \leftarrow \rightarrow \\ | \\ X \ M \end{array}$ akkor $M = \text{képző}$ pl. $\begin{array}{c} \leftarrow \rightarrow \\ | \\ \text{SZÉP} \ \underline{\text{SÁG}} \end{array}$ ERŐ

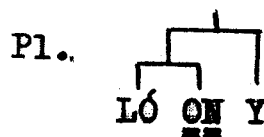
Azokat a formákat, amelyekhez képző kapcsolódhat, képezhető formáknak nevezzük.

3. Ragnak nevezzük azt a toldalékot, amely nem képző, és a nagynénije nem lehet toldalék.

Ha $M \neq$ képző és Y nem lehet toldalék,

akkor $M = \text{rag}$

Azokat a formákat, amelyekhez kapcsolódhat rag, ragozható formáknak nevezzük.

4. Jelnek nevezünk minden olyan toldalékot, amely nem képző és nem rag. Azokat a formákat, amelyekhez jel kapcsolódhat, jelezhető formáknak nevezzük.

I.

1. Döntsd el az alább megadott morfémaokról, hogy melyek toldalékok, és hogy a toldalékok mely csoportjába tartoznak!

(A morféma mellett zárójelben megadunk egy-egy morfémasort, amelyben előfordulhat - ez pusztán arra szolgál, hogy a morféma könnyebben azonosítható legyen.)

Nem toldalék: _____

Képző: _____

Rag: _____

Jel: _____

ES (Péter és Pál) Ó (szaladó) FEL (felfut) TENGER
KOD (csapkod) VAL (nyúllal) K (kalapjaim) A (a ház)
I (veri az asztalt) RÓL (Péterról) OG (csörög)
Ó (ó beteg) T (futot) E/2 (keresel) NA (énekelne)
OS (véres) JA (könyve) PÖR (pördül) ÖT (öt ház)
M (hajóm) FUT (futkosol) SÁG (kicsiseg) T/3 (bőjtöl-
nek) HOZ (házhoz) BA (kertbe) É (fiúé)

2. Gyárts az alábbi formákból olyan formákat, amelyek tartalmaznak: 1 képzőt, 1 ragot:

BETEG _____

2 képzőt, 1 ragot, 1 jelet:

JÁR _____

4 képzőt, 1 jelet:

TOLD _____

1 képzőt, 2 jelet:

KÖNYV _____

3. Próbáljátok megfogalmazni saját szavaitokkal -- szak kifejezések használatát kerülve --, hogy a bekeretezett részben szereplő toldalék-, képző- és ragneghatározás tulajdonképpen mit fejez ki, mit mond az egyes morfémákról!

4. Most vizsgáljuk meg, hogyan toldalékolhatók a különböző formák. Töltsétek ki az alábbi táblázatot úgy, hogy a megfelelő oszlopban megadtok néhány odaillő toldalékot. Ha a forma valamilyen fajtájú toldalékot nem vehet föl, a helyét hagyjátok üresen!

	képezhető	ragozható	jelezhető
SZALAD	GÁL, Ó, ÁS	E/2, VA	T, J, NA
SZALAD+T			
SZALAD+GÁL			
SZALAD+E/1			
GYORS+AN+SZALAD			
LÁT+HAT			
A+LEVÉL+T+IR			
LEVÉL+T+IR			
IR + I			
CSÖR			
VISEL			
A+LEVÉL+T+IR+I			
ÉS			
GYORS+AN			
ZÖLD			
NAGY+ON+ZÖLD			
HÁZ			
A+HÁZ			

	képezhető	ragozható	jelezhető
SZÉP+HÁZ			
ÖT+HÁZ			
HÁZ+JA			
HÁZ+JA+M			
HÁZ+JA+K+M			
HÁZ+É			
A+HÁZ+JA			
HÁZ+RÓL			
HÁZ+VAL			
FUT+NI			
ZÖLD+SÁG			

5. Tételezzük föl, hogy a táblázat anyaga jellemző a magyar nyelv toldalékolási lehetőségeire. (Természetesen még akárhány más formát megvizsgálhattok, ha biztosak vagytok abban, hogy jó ágrajzot tudtok készíteni azokhoz a mondatokhoz, amelyekben előfordulnak.)

A következő állítások közül melyik igaz, melyik nem?

a) Nincs olyan ragozott forma, amely jelezhető lenne.

b) Minden jelezhető forma ragozható forma is egyben.

c) Minden képzőnek lehet a nagynénije képző.

d) Minden képezhető forma ragozható is egyben.

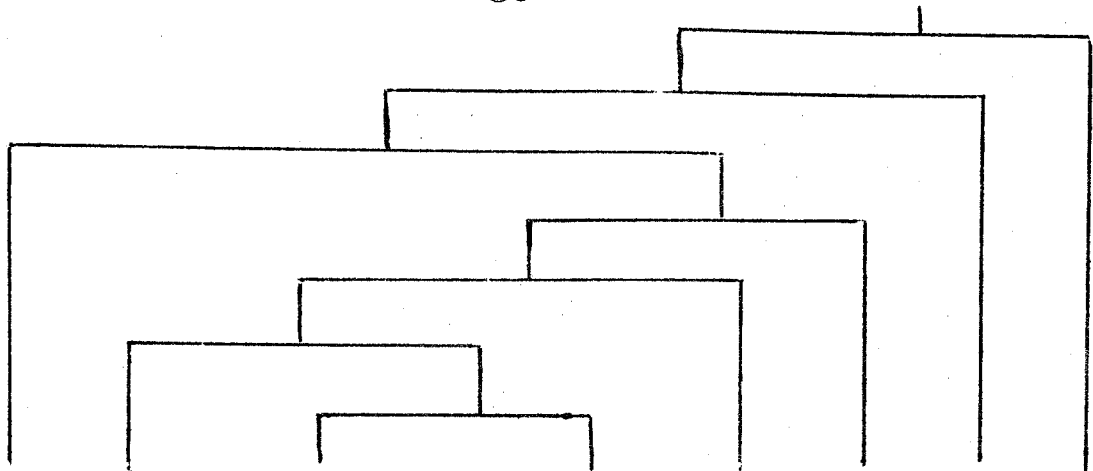
e) Minden jelnek lehet a nagynénije rag.

f) Minden ragozható forma egyben jelezhető forma is.

g) Van olyan jel, amelynek a nagynénije lehet képző.

h) Van olyan forma, amely képezhető és ragozható, de jelezhetetlen.

A magyar nyelv toldalékolási rendszerét a következőképpen foglalhatjuk össze. A toldalékolható formákhoz először a képzők kapcsolódnak. Van olyan képző, amelyet további képző már nem követhet. A képzők fölött állnak a jelek. A jelek fölött áll a rag. A rag fölött további toldalék nincs.

Jel Képző TOLDHATÓ F. Képző Képző Jel Jel Rag

(Ebben az ábrában szándékosan nem törődtünk a toldalékoknak a lineáris sorrendjével.)

Minden képzett forma jelezhető, és minden jelezett forma ragozható.

II.

1. Milyen érdekes különbség van az a) és a b) oszlop mondatai között?

a) Péterről beszélsz?

Ezt Péternek vetted?

Péteren nagykabát van.

Fuss el egészen Péterig!

Elegem van Péterből.

Péter után Pál jön.

Péterrel beszéltem.

Péteréssel beszéltem.

b) Rólam beszélsz?

Ezt nekem vetted?

Rajtad nagykabát van.

?

Elegem van belőled.

Utánunk ti jöttök.

Óvele beszéltem.

• Óvelük beszéltem.

-
-
2. Vajon lényeges-e az, hogy a toldalékok a toldalékolható formával egy szóba legyenek írva, vagy az, hogy sorrendben mögötte helyezkedjenek el? Hasonlítsd össze a magyar példákat idegen nyelvi megfelelőikkel!

egy ló: a horse (angol)
en häst (svéd)
un cal (román)

a ló: the horse
hästen
calul

egy jó ló: a good horse
en bra häst
un cal bun

a jó ló: the good horse
den bra hästen
calul bun

egy jó lóval: with a good
horse
med en bra
häst
cu un cal
bun

a jó lóval: with the good
horse
med den bra
hästen
cu calul
bun

3. Toldalék-e az oroszban az БВА morféma, és a mi meghatározásunk szerint hová sorolható? Mi a funkciója?

ПРОСИТЬ = kérni, foly.

РАБОТАТЬ = dolgozni, foly.

ПОПРОСИТЬ = kérni, bef.

ПОРАБОТАТЬ = dolgozni, bef.

спросить = kérdezni, bef.

обработать = feldolgozni, bef.

спрашивать = kérdezni, foly.

обрабатывать = feldolgozni, foly.

⁺
прашивать

⁺
работать

шить = varrni, foly.

писать = írni, foly.

сшить = varrni, bef.

написать = írni, bef.

вышить = hímezni, bef.

подписать = aláírni, bef.

вышивать = hímezni, foly.

подписывать = aláírni, foly.

⁺
шить

⁺
писать

-
-
-
-
4. Hasonlítsd össze a magyar szerkezeteket a megfelelő kecsua indián fordításokkal! Milyen érdekességet tapasztalsz? Töltsd ki a kihagyott helyeket!

él ek = kusza ni

él sz = kusza nki

él = kusza n

él ün_{k1} = kusza ncsih (mi = a beszélő(k) és hallgató(k) együtt)

él ün_{k2} = kusza jku (mi = a beszélő(k), a hallgató(k) kizárásával)

él tek = kusza nkicsih

él nek = kusza nku

maj pi = hol (min)

maj man = hová (mire)

maj manta = honnan (miról)

mögöttem = vasza j pi
mögötted = vasza jki pi
mögötte = vasza n pi
mögöttünk₁ = vasza ncsih pi
mögöttünk₂ = vasza jku pi
mögöttetek = vasza jkicsih pi
mögöttük = vasza nku pi

mögém = vasza j man
mögéd = vasza jki man
mögé = _____
mögénk₁ = _____
mögénk₂ = _____
mögétek = _____
mögéjük = _____

mögülem = vasza j manta
mögüled = vasza jki manta

_____ = _____
_____ = _____
_____ = _____
_____ = _____
_____ = _____

<u>asztalomon</u>	=	<u>mesza j</u>	<u>pi</u>
asztalodon	=	mesza jki	pi
asztalán	=	mesza n	pi
asztalunkon ₁	=	_____	
_____	=	_____	
_____	=	_____	
_____	=	_____	
<u>asztal mögött</u>	=	<u>mesza vasza</u>	<u>pi</u>
<u>asztal mögé</u>	=	_____	
<u>asztal mögül</u>	=	_____	
<u>asztalodra</u>	=	_____	
<u>asztalotokról</u>	=	_____	

A nyelvek sokféleségéről tanultak alapján milyen nyelvtípusba tartozik a magyar és a kecsua?

Tudjátok-e, melyik országban hivatalos nyelv a kecsua?

-
5. Milyen hasonlóságot fedeztek föl a magyar és a vogul igealakok között?

hozok	totégum	hozom	totilum
hozol	totégön	hozod	totilön
hozunk	totöw	hozzuk	totiluw
hoztok	totégön	hozzátok	totilön

Megjegyzés: a jelen időt három igealakon a g jelö-
li - a többin ez nincs.

6. Foglaljátok mondatba az alábbi formákat! Mit álla-
píthattok meg toldalékolhatóságukról?

Péter, Budapest, Duna, Urál, Mátra, Ipoly,
Szovjetunió, Dánia

A FORMÁK OSZTÁLYOZÁSA

I.

Eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy egyes formák könnyebben, mások nehezebben vagy egyáltalán nem helyettesíthetik egymást. A formák tehát különböző csoportokat alkotnak, amelyek egymástól helyettesítési lehetőségeikben, mondatbeli szerepeikben különböznek. A formák legfontosabb csoportjai a formaosztályok.

Formák egy csoportját akkor nevezzük formaosztálynak, ha léteznek olyan környezetek, vagy környezettípusok, amelyekben a csoport minden tagja előfordulhat, és rajtuk kívül egyetlen olyan forma sincs, amely mindezekbe a környezetekbe behelyettesíthető lenne.

Ez egyben azt is jelenti, hogy minden formaosztályt meghatározhatunk olyan környezeteknek a felsorolásával, amelyeknek összességébe csak az adott formaosztály tagjai helyettesíthetők be.

1. Formaosztályt alkot-e a formák következő csoportja?
Miért?

FIÚ, LÁNY, EMBER, MÉRNÖK, BARÁT, SZOMSZÉD

2. Létezik-e olyan formaosztály, amelyiknek a fenti formák mind elemei? Sorolj föl olyan környezete-

ket, amelyekkel a választ bizonyíthatod!

3. Léteznek-e olyan formaosztályok, amelyekbe az egyes pontokban felsorolt formák beletartoznak? Miért?

- a) PÉTER, ÉS
- b) CSÖR, TÁNTOR, KESER
- c) OLVAS, A + KÖNYV + T + OLVAS
- d) ÚSZ, ÚSZ + NI

4. Mi a véleményed az alábbi kérdésről?

„Létezik-e olyan formaosztály, amelybe beletartozik a NAGY + ON és a KELLEMESE + ÉS?”

5. Lehetséges-e az, hogy egy formaosztály többféle környezetfelsorolással is meg lehessen határozni -- azaz, hogy különböző környezetcsoportok ugyanazt a

formaosztályt határozzák meg? Tudnál-e példát mondani ilyen esetre?

6. Vizsgáljuk meg, hogy lehetnek-e egy formaosztálynak alosztályai, s ha igen, ez mit jelent.

a) Létezik-e olyan formaosztály, amelybe az alábbi formák mind beletartoznak? Határozd meg ezt az osztályt!

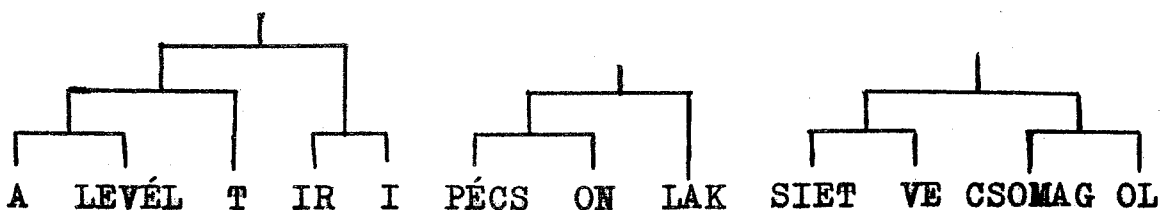
FUT, OLVAS, VÁR, FÉL, GOND + OL + KOD, LÁT

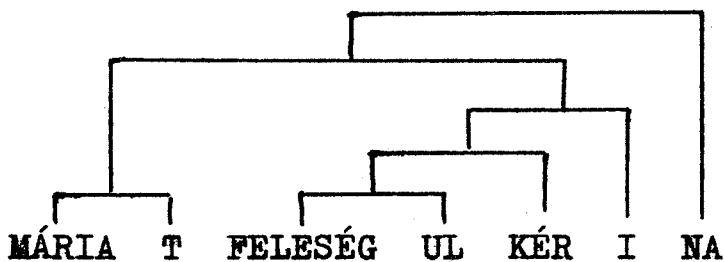
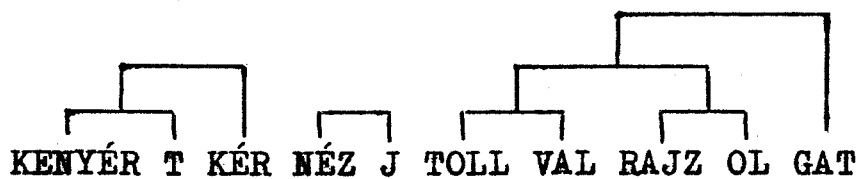
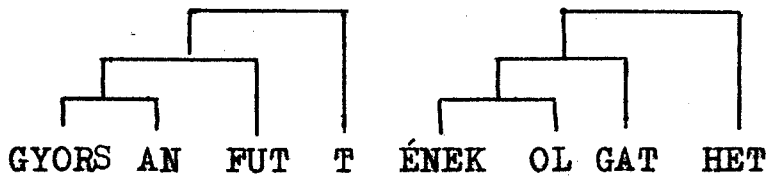
b) Vannak-e olyan környezetek, amelyekbe ezeknek a formáknak csak egy része illik bele? Sorold föl ilyeneket! Milyen típusokat találsz ezek között a környezetek között?

7. Mikor mondhatjuk azt, hogy egy formaosztály al-
osztálya egy őt tartalmazó másik formaosztálynak?

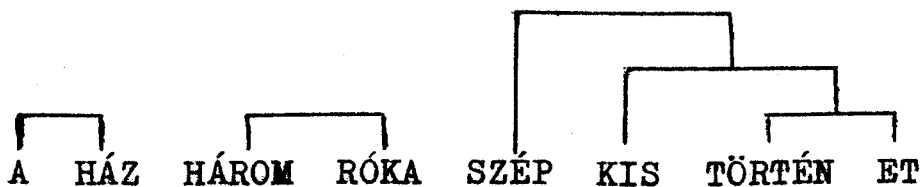
8. Mi az előnye annak, ha egy formaosztályt nem konk-
rét környezetekkel, hanem környezettípusokkal ha-
tározunk meg?

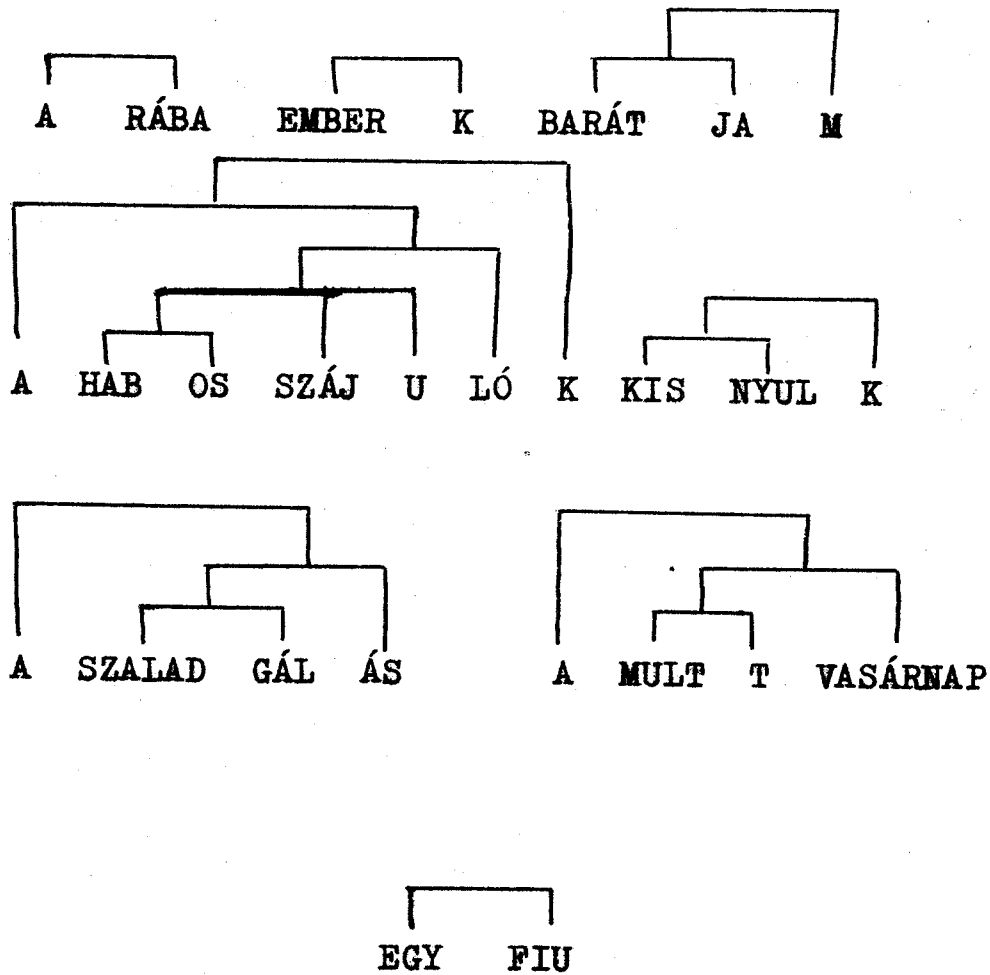
9. Létezik-e olyan formaosztály, amelybe az alábbi
formák mindegyike beletartozik? Sorolj föl olyan
környezettípusokat, amelyekkel ez az osztály meg-
határozható!

10. Meg lehet-e határozni egy olyan formaosztályt, amelybe az alábbi formák mind beletartoznak? Keress ilyen meghatározást!

11. Próbálj meg alosztályokat meghatározni ezen az osztályon belül! (Füzetben)

A FORMÁK OSZTÁLYOZÁSA

II.

A magyar nyelv legnagyobb formaosztályai a következők:

1. Igei formák: közvetlenül kapcsolódhatnak a ragozások egy sajátos csoportjához (az igei személyragokhoz: E/1, E/2, E/3, T/1, T/2, T/3), és az így kapott formák vagy önmagukban is mondatok, vagy mindig közvetlen összetevői annak a mondatnak, amelyben előfordulnak.

P1: A + LEVÉL + T + IR + I, FUT, GYORS + AN+USZ

2. Főnévi formák: ragozott igei formákkal mindig mondatot alkotnak, és kapcsolódhatnak a tárgy T ragjához.

Hat alcsoportra oszlanak aszerint, hogy milyen személyragú igékkel alkotnak mondatot:

E/1 ragosakkal: ÉN

E/2 TE

E/3 K-t nem tartalmazó (egyes számú) főnévi formák

T/1 MI

T/2 TI

T/3 K-t tartalmazó (többes számú) főnévi formák

Másfelől két alcsoportra oszlanak aszerint, hogy a tárgy T-jéhez kapcsolódva az ige alanyi vagy tárgyas ragozást követelnek-e. A tárgyas ragozást követelőket határozott főnévi formáknak, az alanyi ragozást követelőket határozatlan főnévi formáknak nevezzük.

A határozatlan főnévi formák csoportján belül elkülönítjük a köznévi formák osztályát. Köznévi formáknak azokat a határozatlan főnévi formákat nevezzük, amelyek határozott főnévi formákban közvetlen összetevők lehetnek. Például:

Főnévi formák:

<u>Határozott</u>	<u>Határozatlan</u>	
PÉTER	<u>Köznévi</u>	<u>Nem köznévi</u>
A+HÁZ	ASZTAL	ÉN,TE,MI,TI
A+HÁZ+K	KÉK+LABDA	EGY+HÁZ
BARÁT+JA+M	ÖT+RÓKA	HÁZ+K
Ő, Ő+K	HOMOK	MINDEN+LÁNY
A+KIS+NYUL+K		

3. Melléknévi formák: azok a formák, amelyek köznévi formákkal mindig teljesértékű köznévi formát alkotnak.

4. Számnévi formák: azok a formák, amelyeknek a köznévi formákkal alkotott kapcsolatai nem vehetik föl a többesszám K morfémaját: Pl. HÁROM, HAT+OD+IK, SOK, MINDEN, NÉHÁNY

1. Tartalmilag nézve azt mondhatjuk, hogy az asztalok azért többesszáma az asztal-nak, mert az asztalok azt jelenti, hogy asztal + asztal + asztal... Mondhatjuk-e ebben az értelemben, hogy az ÉN többesszáma a MI, a TE-é a TI, a PÉTER-é a PÉTER+ÉK? Tudnál-e olyan mondatokat mondani, amelyek rávilágítanak a párok tagjai közti viszonyra?

2. Bizonyítsd be, hogy a köznévi formák között külön alosztályt képviselnek azok, amelyek egyik közvetlen összetevője számnévi forma!

3. Vannak-e olyan köznévi formák, amelyek nem alkothatnak számnévi formákkal közös csomópontot? Ezzel összefüggésben még mi jellemző rájuk?

4. Vannak-e a T-n kívül még olyan ragok, amelyekkel minden főnévi forma összekapcsolódhat? Melyek ezek?

5. Összekapcsolódhat-e az I rag (ld. hordja) igei formákkal? Ha igen, sorolj föl ilyeneket!

Vannak-e olyan igei formák, amelyek a fenti raggal nem alkothatnak csomópontot?

Vannak-e olyan formák, amelyek nem tartoznak az igei formák közé, de közös csomópontot alkotnak az I raggal?

6. Vannak-e olyan szavak, amelyeket az általános iskolában az igék szófajába soroltunk, de mint formák nem tartoznak az igei formák osztályába? Sorolj föl néhány ilyen példát, és próbáljátok megindokolni mind a két besorolást!

7. Az általános iskolában tanultatok a névszókról. Meg tudunk-e határozni egy olyan formaosztályt, amely a szavak közül csak a névszókat tartalmazza? (Füzetben)

8. A képzett formákat általában besorolhatjuk valamelyik formaosztályba. Töltsd ki az alábbi táblázatot:

képző	Testvére lehet:	Testvér formao.:	Anya formao.:
SÁG			
OS			
A			
OG			
ÁS			

9. A képzők milyen csoportosítására ad lehetőséget ez a táblázat?

10. Próbálj meg olyan képzőket találni az általad tanult idegen nyelvekben, amelyeknél

a) a testvér és az anya formaosztály azonos:

b) a testvér és az anya formaosztálya különböző:

11. Töltsétek ki az üres helyeket az orosz és az általatok tanult második idegen nyelv megfelelőivel:

<u>magyar:</u>	<u>orosz:</u>	_____:
1 asztal	_____	_____
2 asztal	_____	_____
5 asztal	_____	_____
10 asztal	_____	_____
13 asztal	_____	_____
23 asztal	_____	_____
sok asztal	_____	_____
néhány asztal	_____	_____

Mi az a disztribúciós tulajdonság, ami közös mindhárom nyelv számneveiben?

12. Próbáld meg az általad tanult idegen nyelvek formáit osztályozni! Melyek azok a magyar nyelvre alkalmazott szempontok, amelyekre valószínűleg támaszkodni tudsz majd, melyek azok, amelyekre biztosan nem?

-
-
-
13. Nézzük meg, lehet-e a melléknévi formákon belül alosztályokat megállapítani aszerint, hogy összekapcsolódhatnak-e a BB morfémával?

Húzzátok alá azokat, amelyek kapcsolódhatnak!

LONDON+I, MAGAS, FURCSA, FÜR+Ó, POCAK+OS,
KEDV+OS+KOD+Ó, FEKETE, KALAP+OS, ZAVAR+T,
EL+TÉV+OD+T

14. Próbáljátok meg a 13. feladat melléknevei közül kettőt-kettőt az EMBER elé helyezni úgy, hogy a melléknevek közt ne legyen vessző (ezt a hanglejtéssel is jól lehet érzékeltetni). Mit állapíthatsz meg egymáshoz viszonyított sorrendjük-ről? Találsz-e valamilyen összefüggést eközött és az előző feladat eredménye között?

Tartalomjegyzék

I.	Morféma, allomorf	1
II.	Allomorfok a mondat szerkezetben	21
III.	Morfémák kapcsolódása, kiejtés, helyesírás	29
IV.	Zéró-allomorf	41
V.	A magyar igék morfológiájának néhány problémája	62
VI.	A mondat morfémák szerinti közvetlen összetevős szerkezete	68
	A. Az ágrajz elkészítése	68
	B. A forma fogalma	71
	C. „Rokonságnevek”	72
VII.	Toldalék - képző, rag, jel	74
VIII.	A formák osztályozása I.	86
IX.	A formák osztályozása II.	92